Wstęp

1. Przedmiot badań

Powstanie w 1460 roku Uniwersytetu w Bazylei – pierwszego klasycznego uniwersytetu na ziemiach szwajcarskich – było rezultatem zarówno sprzyjających okoliczności politycznych, jak i ambicji lokalnych elit, które wykorzystując doświadczenia z czasów soboru bazylejskiego (1431–1437) oraz zmieniający się układ sił w regionie, doprowadziły do szybkiej realizacji idei własnej uczelni[1]. Nowa instytucja rozpoczęła działalność w pełnym zakresie czterech tradycyjnych wydziałów (sztuk wyzwolonych, prawa, medycyny i teologii), a jej statutowa i organizacyjna podbudowa została błyskawicznie skonsolidowana. Już w pierwszych latach funkcjonowania uniwersytet odnotował znaczący napływ studentów, co znalazło wyraz w systematycznie prowadzonych metrykach uniwersyteckich. Mimo problemów finansowych bazylejska uczelnia szybko ugruntowała swoją pozycję w europejskim krajobrazie akademickim, stając się miejscem przyciągającym żaków z różnych regionów, w tym także z ziem Rzeczypospolitej.

Niniejsza książka jest zatem poświęcona obecności studentów z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów na Uniwersytecie w Bazylei w okresie od 1501 do 1800 roku. Analiza obejmuje całokształt relacji między polsko-litewskimi

[1] O szerokim wpływie soboru bazylejskiego na środowisko intelektualne, handlowe i polityczne w Bazylei – zob. np.: J. Helmrath, *Das Basler Konzil 1431–1449. Forschungsstand und Probleme*, Köln 1987; S. Sudmann, *Das Basler Konzil. Synodale Praxis zwischen Routine und Revolution*, Frankfurt am Main 2005; J. Lucas, *Europa in Basel. Das Konzil von Basel 1431–1449 als Laboratorium der Kunst*, Basel 2017.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

peregrynantami a tym ważnym ośrodkiem akademickim od XVI aż po schyłek XVIII wieku, który zamyka epokę wczesnonowożytną w dziejach europejskiego szkolnictwa wyższego. Choć zasadniczy korpus badawczy obejmuje studentów immatrykulowanych w Bazylei w latach 1551–1780 – bo właśnie w tym przedziale czasowym odnotowano obecność studentów z Rzeczypospolitej – to jednak nadrzędnym celem badawczym było umieszczenie tej obecności w szerszych, ponadtrzystuletnich kontekstach instytucjonalnych, intelektualnych i społecznych.

Zakres geograficzny pracy obejmuje ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a więc zarówno Koronę Królestwa Polskiego, jak i Wielkie Księstwo Litewskie, a także Prusy Królewskie, Prusy Książęce do 1657 roku oraz północno-zachodnie Inflanty (z Rygą) do 1621 roku, kiedy to utraciły one status polskiego lenna. Uwzględnienie studentów z tych ostatnich ziem wynika z przyjęcia szerokiej definicji zależności politycznej i kulturowej, zakładającej, że związki lenne również wpływały na wybory edukacyjne i orientacje intelektualne elit ziem pruskich oraz Inflant. Podejście to pozwala uchwycić pełniejsze spektrum terytorialne i polityczne peregrynacji akademickiej z ziem Rzeczypospolitej.

Cele niniejszej książki to zrekonstruowanie i zinterpretowanie zjawiska obecności polskich, litewskich oraz pruskich studentów w Bazylei jako fenomenu społeczno-kulturowego i religijnego. Analizowane będą zarówno liczba i struktura pochodzenia (społecznego, wyznaniowego, regionalnego) tych studentów, jak i ich motywacje dotyczące wyboru tego konkretnego uniwersytetu, a także formy i skutki ich aktywności w przestrzeni akademickiej i miejskiej Bazylei. Podjęta zostanie także próba ukazania ich dalszych losów – karier naukowych, duchownych i politycznych – oraz wpływu doświadczeń zdobytych w Bazylei na życie intelektualne i religijne w ojczyźnie. Szczególne miejsce zajmie tu analiza życia codziennego polskich studentów: ich zakwaterowania, kłopotów z prawem, kontaktów towarzyskich, relacji z profesorami oraz form materialnego zabezpieczenia pobytu. Pewną wagę przywiązano też do wytworów ich działalności piśmienniczej: dysertacji, dedykacji, listów, wpisów w *alba amicorum*, które pozwalają nie tylko prześledzić praktyki komunikacyjne i reprezentacyjne, lecz także uchwycić funkcjonowanie sieci patronackich i intelektualnych.

Tym samym badania poczynione w niniejszej książce wpisują się w szeroki nurt studiów nad akademicką mobilnością, transferem kulturowym i funkcjonowaniem transregionalnych wspólnot intelektualnych w epoce nowożytnej. Uniwersytet w Bazylei jawi się tutaj jako nie tylko miejsce kształcenia, lecz

Adam Mickiewicz University Press © 2026

także przestrzeń formowania tożsamości wykształconych elit, krzyżowania się idei religijnych i humanistycznych oraz kształtowania prestiżu poprzez wpisanie się w międzynarodowe kręgi uczonych.

2. Baza źródłowa

Jednym z pozytywnych elementów związanych z tematyką podejmowaną w niniejszej pracy jest dostępność obszernego materiału źródłowego. Zachowało się bowiem stosunkowo dużo źródeł archiwalnych, rękopiśmiennych i drukowanych dotyczących historii Uniwersytetu w Bazylei oraz jego powiązań ze studentami i z profesorami pochodzącymi z Rzeczypospolitej. W większości są one przechowywane w kilku bazylejskich instytucjach, jak Biblioteka Uniwersytecka (Universitätsbibliothek Basel), Muzeum Historyczne Bazylei (Historisches Museum Basel) czy Archiwum Państwowe Bazylea-Miasto (Staatsarchiv Basel-Stadt). Na mocy umowy z 1904 roku całe archiwum uniwersyteckie zostało przeniesione do Archiwum Państwowego Bazylea-Miasto, a jedynie metryki uniwersyteckie pozostały w zasobie Biblioteki Uniwersyteckiej. Stąd jeden z zespołów archiwalnych w Archiwum Miasta nosi nazwę Universitätsarchiv i gromadzi prawie wszystkie materiały archiwalne związane z dziejami Uniwersytetu[2]. Nie bez znaczenia dla badanej tematyki są także materiały przechowywane w Polsce oraz innych europejskich krajach. Można je podzielić na źródła o charakterze urzędowym, źródła osobiste (egodokumenty), literackie, ikonograficzne i materialne. Z racji dość znacznego korpusu tychże źródeł poniżej zostanie przedstawiony wykaz jedynie najważniejszej podstawy źródłowej.

Przede wszystkim skorzystano z doskonale zachowanych metryk uniwersyteckich, na które składają się metryki rektorskie oraz rejestry poszczególnych wydziałów[3]. Główna metryka rektorska została zresztą wydana w postaci so-

[2] O archiwum uniwersyteckim oraz jego zasobie – zob. W.D. Wackernagel, *Das Archiv der Universität Basel*, Jahresbericht des Staatsarchivs Basel-Stadt 1966, s. 25–62.

[3] *Rektoratsmatrikel der Universität Basel*, t. I (1460–1567), UB Basel, sygn. AN II 3; t. II (1568–1653), UB Basel, sygn. AN II 4; t. III (1654–1764), UB Basel, sygn. AN II 4a; *Protomatrikel (1729/30–1868)*, UB Basel, sygn. AN II 5a; *Matricula facultatis theologicae (1462–1740)*, t. I, UB Basel, sygn. AN II 6; *Matricida facultatis theologicae (1597–2000)*, t. II, UB Basel, sygn. AN II 6a; *Matricula facultatis iuridicae (1460–1921)*, UB Basel, sygn. AN II 7; *Matricula facultatis philosophicae (1461–1748)*, UB Basel, sygn. AN II 9; *Matricula facultatis medicae*,

Adam Mickiewicz University Press © 2026

lidnej edycji źródłowej przez Hansa Georga Wackernagela (1895–1967) oraz jego kontynuatorów[4]. Ważnymi źródłami okazały się też wykazy absolwentów Wyższego i Niższego Kolegium oraz wykazy osób, które ukończyły *depositio beanorum*[5]. Te źródła zostały uzupełnione o inne metryki uniwersyteckie oraz wykazy uczniów instytucji edukacyjnych z terenu całej Europy, w których kształciły się badane osoby[6]. Odtworzenie sieci społecznych – a więc bliższego kręgu przyjaciół, nauczycieli i promotorów – było możliwe dzięki sięgnięciu po liczne sztambuchy (albumy przyjaźni), których właścicielami byli zarówno polscy i litewscy studenci, jak i bazylejscy profesorowie. Na korpus wykorzystanych sztambuchów składały się także albumy przechowywane dziś w kilku europejskich krajach[7].

Pewne znaczenie dla zrozumienia istoty samych studiów w Bazylei, a przede wszystkim dla odtworzenia kariery uniwersyteckiej Marcina Chmieleckiego (1559–1632) miały źródła normatywne wytworzone przez Uniwersytet w Bazylei. Mowa tu szczególnie o regulaminach studiów, statutach uniwersyteckich, dekretach, aktach sądowych, suplikach studenckich i listach kierowanych bezpośrednio do uniwersytetu oraz protokołach senatu uniwersyteckiego (*Regenz*)[8]. Natomiast informacje o studentach, którzy związali swoje życie po studiach z Bazyleą, jak wspomniany wyżej Chmielecki, chcieli zostać przyjęci do prawa miejskiego lub weszli w relacje ekonomiczne lub sporne z miastem,

t. I (1559–1800), UB Basel, sygn. AN II 20; *Matricula facultatis medicae*, t. II (1570–1814), UB Basel, sygn. AN II 21.

[4] *Die Matrikel der Universität Basel. Im Auftrage der Universität Basel*, t. I (1460–1529), wyd. H.G. Wackernagel, Basel 1951; t. II (1532/33–1600/01), wyd. H.G. Wackernagel, Basel 1956; t. III (1601/02–1665/66), wyd. H.G. Wackernagel, Basel 1962; t. IV (1666/67–1725/26), wyd. M. Triet, P. Marrer, Basel 1975; t. V (1726/27–1817/18), wyd. M. Triet, P. Marrer, H. Rindlisbacher, Basel 1980.

[5] *Album studiosorum peregrinorum philosophiae (1599–1837)*, UB Basel, sygn. AN II 11; *Matricula superioris Collegii, 1543–1672*, UB Basel, sygn. AN II 12; *Liber alumnorum superioris Collegii*, t. I (1594–1658, 1667–1682), UB Basel, sygn. AN II 13; *Liber alumnorum superioris Collegii*, t. II (1665–1686), sygn. AN II 14; *Liber alumnorum Collegii Superioris (1686–1711)*, UB Basel, sygn. AN II 15; *Matricula inferioris Collegii*, t. I (1540–1626), UB Basel, sygn. AN II 17; *Catalogus alumnorum inferioris Collegii, 1599–1623, 1733–1789*, UB Basel, sygn. AN II 18.

[6] Wykaz tychże źródeł (w większości wydanych) – zob. Aneks I.

[7] Dokładny wykaz wykorzystanych albumów przyjaźni – zob. rozdział IV, podrozdział 4.

[8] *Liber statutorum, 1459–1609*, STAB UA, sygn. A1; *Acta et decreta*, STAB UA, sygn. B1–B2; *Decreta facultatis philosophorum 1492–1775*, STAB UA, sygn. R3.1; *Studenten, Allgemeines und Eizelnes 1549–1811*, STAB UA, sygn. V1.1; *Urteilbuch 1597–1666*, STAB UA, sygn. H4; *Schuldsachen*, STAB UA, sygn. V2.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

można znaleźć w księgach miejskich, rejestrach gruntów, księgach metrykalnych czy innych aktach normatywnych[9].

Oprócz dokumentów urzędowych duże znaczenie dla omawianej tematyki, szczególnie dla rekonstrukcji pobytów studyjnych w mieście, mają źródła osobiste, czyli świadectwa autobiograficzne (życiorysy, dzienniki, diariusze podróży) czy prywatna korespondencja. Oprócz tej zachowanej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Bazylei[10], dotyczącej głównie Jana Osmólskiego oraz Marcina Chmieleckiego i jego rodziny, zachowała się też korespondencja między preceptorami oraz ich podopiecznymi – głównie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Mimo że korespondencja zachowała się w ograniczonej liczbie, to została w znacznej części opracowana w postaci edycji źródłowych[11]. Świadectwa osobiste zachowały się jedynie w pojedynczych przypadkach[12]. Mimo że literatura sprzed II wojny światowej wspominała o istnieniu większej liczby dzienników czy diariuszy sporządzonych przez studentów kształcących się w Bazylei[13], to jednak straty wojenne poczyniły znaczące szkody w tym zakresie.

Wśród źródeł literackich na pewną uwagę zasługują publikacje związane z działalnością uniwersytecką, takie jak rozprawy doktorskie, dysputy aka-

[9] *Ratsbücher*, STAB, sygn. D4; *Urfehdenbuch (1569–1591)*, STAB, sygn. O11; *Historisches Grundbuch der Stadt Basel*, STAB, sygn. HGB 1.120/3; *Städtische Pergamenturkunden, 1180–1785*, STAB, Städtische Urkunden, sygn. 3333 (Dokument burmistrza i rady miasta Bazylei dotyczący sprzedaży 88 podwójnych dukatów czynszu dla Jana Osmólskiego z 31.12.1606), 3338 (Dokument burmistrza i rady miasta Bazylei dotyczący sprzedaży 150 podwójnych dukatów czynszu dla Jana Osmólskiego z 1.03.1577), 3413 (Dokument burmistrza i rady miasta Bazylei dotyczący sprzedaży 200 podwójnych dukatów czynszu dla Jana Osmólskiego z 28.10.1585); *Taufen, 1529–1600*, STAB, sygn. JD-REG 6e 1 1.

[10] Zdecydowania większość korespondencji przesłanej do bazylejskich profesorów została zdigitalizowana oraz udostępniona za pośrednictwem platformy e-manuscripta.

[11] T. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Leipzig 1908; *Listy Polaków do Bonifacego Amerbacha (1527–1549)*, wyd. S. Kozierowski, Poznań 1917; M. Cytowska, *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, Warszawa 1965; *Die Amerbachkorrespondenz*, t. IX/2, red. B.R. Jenny, Basel 1983, nr 3900, 3925 (listy Jana Łaskiego).

[12] Dość wymienić bogatą w szczegóły autobiografię Jana Jakuba Doldego (1717–1789) ze Wschowy: *Histoire de la vie de feu M. Jean-Jacques Doldé, de son vivant docteur en médecine à Strasbourg*, [w:] E. Wickersheimer, *Souvenirs d'un médecin strasbourgeois du XVIIIe siècle*, „La Revue d'Alsace" 58/1909, s. 64–93.

[13] Jednym z takich dzienników był ten prowadzony w latach 1560–1571 przez Mikołaja Dłuskiego (zm. 1584) na kalendarzu astronomicznym – akurat z czasów jego studiów w Bazylei. Dziennik ten został jednak zniszczony w 1944 roku. Zob. K. Piekarski, *Studia bibliograficzne*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności" 44/1939, nr 1, s. 8; H. Barycz, *Dłuski Mikołaj, h. Kotwicz*, [w:] *PSB*, t. V, red. W. Konopczyński, Kraków 1939–1946, s. 197.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

demickie czy poezja okolicznościowa, nierzadko powiązane z ceremoniami promocji akademickich[14]. Teksty te, a zwłaszcza ich parateksty, dostarczają cennych informacji o relacjach łączących środowisko intelektualne Bazylei ze studentami oraz z ich protektorami. Do źródeł o charakterze literackim można zaliczyć także różnorodne pisma (listy dedykacyjne, mowy pogrzebowe), dzięki którym możliwe jest częściowe odtworzenie biografii postaci z Rzeczypospolitej, które kształciły się lub działały w Bazylei. Cenny materiał badawczy stanowi również twórczość literacka osób należących do analizowanej grupy, która była przedmiotem badań historyków literatury (przede wszystkim Macieja Włodarskiego); w niniejszym opracowaniu źródła literackie zostały wykorzystane w mniejszym zakresie, głównie w oparciu o istniejącą literaturę.

Kolejnymi źródłami informacji na temat poruszany w niniejszej książce są różnego rodzaju leksykony biograficzne i podręczniki (medyczne, prawnicze) pochodzące z wczesnej nowożytności[15]. Niektóre z nich skupiały się na jasno zdefiniowanym obszarze geograficznym lub okresie bądź też dotyczyły konkretnej tematyki (genealogicznej, heraldycznej). Doskonałym źródłem informacji o środowisku akademickim Bazylei jest również XVIII-wieczny leksykon *Athenae Rauricae sive catalogus professorum Academiae Basiliensis*, przygotowany przez Johanna Wernera Herzoga (1726 – ok. 1812)[16].

Ważnym uzupełnieniem są także źródła materialne oraz ikonograficzne. Oprócz częściowo zachowanych budynków, w których badane osoby mieszkały, uczyły się i prowadziły działalność dydaktyczną, istotne znaczenie mają również pojedyncze artefakty, takie jak nagrobki – niektóre przetrwały do dziś. Na uwagę zasługują również rozmaite przedmioty przywożone przez studentów z zagranicznych podróży, zwłaszcza książki pochodzące z Bazylei. Wśród źródeł ikonograficznych wyróżniają się portrety – zarówno te powstałe za życia przedstawianych osób, jak i późniejsze. Wiele spośród tych źródeł ikonograficznych, przede wszystkim dotyczących Marcina Chmieleckiego, zostało po raz pierwszy zaprezentowanych właśnie w niniejszej publikacji.

[14] Bardziej szczegółowo omówione w rozdziale 1, podrozdziale 5.1.

[15] D. Zeller, *Vermehrte Hirschbergische Merkwürdigkeiten*, t. V, Hirschberg [1720–1738]; C.G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, t. I–IV, Leipzig 1750–1751; G. Matthiae, *Conspectus historiae medicorum chronologicus, in usum praelectionum academicarum*, Gottingae 1761; *Beyträge zu der juristischen Litteratur in den preußischen Staaten*, t. III, red. J.W.B. von Hymmen, Berlin 1780.

[16] J.W. Herzog, *Athenae Rauricae: sive catalogus professorum academiae basiliensis ab a. 1460 ad a. 1778, cum brevi singulorum biographia*, Basilae 1778.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

3. Stan badań

Dzieje Uniwersytetu w Bazylei w omawianym okresie od dawna przyciągają uwagę badaczy, a szczególne ożywienie w tym zakresie obserwuje się od XIX wieku. Wśród istotniejszych prac warto wymienić opracowanie autorstwa pastora Markusa Lutza (1772–1835), który przedstawił historię uczelni od jej powstania aż po czasy mu współczesne[17]. Znaczący wkład wniósł również Albrecht Burckhardt (1853–1921) – lekarz, profesor higieny i rektor Uniwersytetu w Bazylei – autor m.in. obszernej syntezy dziejów tamtejszego Wydziału Medycznego, obejmującej lata 1460–1900[18]. Wreszcie Rudolf Thommen (1860–1950) – profesor bazylejskiej uczelni i specjalista w zakresie dyplomatyki – nie tylko analizował funkcjonowanie uczelni w epoce reformacyjnej, lecz także opracował edycje źródeł dotyczących jej historii[19].

Zainteresowanie historią Uniwersytetu w Bazylei wyraźnie wzrosło w wiekach XX i XXI, zwłaszcza w kontekście obchodów jubileuszowych z lat 1910, 1960 i 2010. Z okazji 450-lecia istnienia uczelni wydano m.in. publikację pamiątkową[20], a pół wieku później dokonano podsumowania dotychczasowego dorobku historiograficznego odnoszącego się do dziejów uczelni[21]. Wśród prac powstałych w latach 50. i na początku 60., przygotowywanych w związku z kolejnym jubileuszem, szczególne miejsce zajmuje synteza autorstwa szwajcarskiego historyka i profesora Uniwersytetu w Bazylei Edgara Bonjoura (1898–1991)[22]. Jego opracowanie wyróżnia się nie tylko bogatą bazą źródłową, lecz także wykorzystaniem nowoczesnej edycji metryk uniwersyteckich przygotowanej przez wspomnianego wyżej historyka i etnologa Hansa Georga Wackernagela. Warto również wspomnieć o innych istotnych opracowaniach, takich

[17] M. Lutz, *Geschichte der Universität Basel von ihrer Gründung bis zu ihrer neuesten Umgestaltung*, Aarau 1826.

[18] A. Burckhardt, *Bilder aus der Geschichte von Basel*, t. I–V, Basel 1877–1882; tenże, *Ueber den Zustand der Universität Basel im 17. und 18. Jahrhundert*, Basel 1910; tenże, *Geschichte der Medizinischen Fakultät zu Basel 1460–1900*, Basel 1917.

[19] R. Thommen, *Geschichte der Universität Basel 1532–1632*, Basel 1889.

[20] A. Heusler i in., *Festschrift zur Feier des 450-jährigen Bestehens der Universität Basel*, Basel 1910; E. Vischer, *Die Universität Basel 1460–1910*, Basel 1910.

[21] H.R. Guggisberg, *Literatur zur Geschichte der Universität Basel*, „Schweizer Monatshefte: Zeitschrift für Politik, Wirtschaft, Kultur" 40/1960–61, s. 350–358.

[22] E. Bonjour, *Die Universität Basel, von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Basel 1960 (wydanie drugie 1971).

Adam Mickiewicz University Press © 2026

jak prace archiwisty Andreasa Staehelina (1926–2002)[23], teologa Ernsta Staehelina (1889–1980)[24] czy prawnika Guida Kischa (1889–1985)[25]. W kontekście prowadzonych w niniejszej książce badań szczególnie przydatne okazały się katalogi bazylejskich dysput prawniczych[26] i medycznych[27].

W związku z obchodami 600-lecia Uniwersytetu w Bazylei w 2010 roku zainicjowano powstanie nowoczesnego projektu internetowego o charakterze popularyzatorskim, w który zaangażowało się wielu badaczy, także z Polski (Maciej Włodarski)[28]. Choć jubileusz ten nie zaowocował publikacją nowej syntezy dziejów uczelni, to jednak w tym okresie oraz w kolejnych latach ukazało się kilka wartościowych publikacji. Były to antologie, katalogi wystaw i opracowania autorstwa indywidualnych badaczy, w tym także książki adresowane do szerszego grona odbiorców[29].

W kontekście relacji edukacyjnych łączących studentów z Europy Środkowo-Wschodniej z Uniwersytetem w Bazylei kluczową rolę odgrywają badania porównawcze. Analizy dotyczące obecności studentów czeskich, morawskich czy węgierskich w Bazylei są szczególnie istotne w odniesieniu do Rzeczypospolitej. W ostatnim czasie powstało bowiem wiele studiów poświęconych kontaktom literackim, intelektualnym i religijnym pomiędzy Bazyleą a Węgra-

[23] A. Staehelin, *Geschichte der Universität Basel 1632–1818*, t. I–II, Basel 1957; *Professoren der Universität Basel aus fünf Jahrhunderten. Bildnisse und Würdigungen*, red. tenże, Basel 1960.

[24] E. Staehelin, *Amandus Polanus von Polansdorf*, Basel 1955; tenże i in., *Gestalten und Probleme aus der Geschichte der Universität Basel*, Basel 1960.

[25] G. Kisch, *Humanismus und Jurisprudenz. Der Kampf zwischen mos italicus und mos gallicus an der Universität Basel*, Basel 1955; tenże, *Die Anfänge der juristischen Fakultät der Universität Basel 1459–1529*, Basel 1962; tenże, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit. Studien zum humanistischen Rechtsdenken*, Basel 1960.

[26] K. Mommsen, *Katalog der Basler juristischen Disputationen: 1558–1818*, Frankfurt am Main 1978.

[27] F. Husner, *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitätsschriften von 1575–1829*, Basel 1942.

[28] *Universität Basel – seit 1460 unterwegs*, Universität Basel, https://unigeschichte.unibas.ch/das-online-projekt (dostęp: 5.08.2025).

[29] F. Egger, *Die Universität Basel. Hauptdaten ihrer Geschichte 1460–2010*, Basel 2010 (opracowanie popularnonaukowe); G. Kreis, *Orte des Wissens. Die Entwicklung der Universität Basel entlang ihrer Bauten*, Basel 2010; *Schatzkammern der Universität Basel. Die Anfänge einer 550-jährigen Geschichte. Katalog zur Ausstellung*, red. M. Wallraff, S. Stöcklin-Kaldewey, Basel 2010; *Gelehrte zwischen Humanismus und Reformation. Kontexte der Universitätsgründung in Basel 1460*, red. M. Wallraff, Berlin 2011; *Basel als Zentrum des geistigen Austauschs in der frühen Reformationszeit?*, red. Ch. Christ-von Wedel, S. Grosse, B. Hamm, Tübingen 2014.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

mi[30] czy ziemiami czeskimi[31]. Szczególną wagę mają tutaj niedawne opracowania powstałe w ramach projektu Czeskiej Agencji Grantowej (Grantová agentura České republiky): *Basilejská univerzita a české země (1460–1630)*, pod kierunkiem profesora Martina Holý'ego z Czeskiej Akademii Nauk[32]. Wyniki tych badań, w postaci obszernej monografii zbiorowej[33], są obecnie najbardziej aktualnym i kompleksowym opracowaniem dziejów relacji konkretnego kraju z Uniwersytetem w Bazylei we wczesnej nowożytności.

W dotychczasowych badaniach naukowych sporo uwagi poświęcono studentom pochodzącym z Polski, Litwy i Prus kształcącym się w Bazylei oraz relacjom Uniwersytetu w Bazylei z Rzecząpospolitą[34]. Dorobek historiograficzny

[30] A. Huttmann, *Die Studierenden aus Siebenbürgen und Ungarn an der Universität Basel in den Jahren 1460–1600*, „Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei" 13/1959, s. 5–20; *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, wyd. A. Szabó, Szeged 1989; Á. Hegyi, *Die Universität zu Basel und die ungarischen Studenten reformierten Bekenntnisses*, [w:] *Basel als Zentrum des geistigen Austausch in der frühen Reformation*, red. Ch. Christ-von Wedel, S. Grosse, B. Hamm, Tübingen 2014, s. 339–355; Á. Hegyi, L. Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest 2016; Á. Hegyi, *Das Netzwerk der ungarländischen Studenten in Basel im 16. und 17. Jahrhundert. Unbekannte Beziehungen in den Hochschulschriften*, „Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis" 63/2023, nr 1, s. 81–93.

[31] K. Sita, *Studenti z českých zemí na basilejské univerzitě v době reformace*, „Theologická příloha Křesťanské revue" 21/1954, s. 14–19.

[32] O. Podavka, *Edice listů Václava ml. Morkovského ze Zástřizl Jakobu Zwingerovi z let 1595–1609*, „Listy filologické" 144/2021, s. 463–482; M. Holý, M. Vaculínová, *Milites Apollinis. Studenti medicíny z Českých zemí na basilejské univerzitě v 16. a raném 17. století*, „Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis" 61/2021, nr 1, s. 11–35; M. Holý, *Die akademischen Rituale an den Universitäten Prag und Basel im späten 15. bis frühen 17. Jahrhundert*, „Historia scholastica" 8/2022, nr 1, s. 13–37; tenże, *Der böhmische Humanist Matthias Borbonius von Borbenheim (1566–1629) und seine adligen Schüler in Basel*, „Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde" 122/2022, nr 1, s. 101–119, a także numer specjalny czasopisma „Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis" 63/2023, nr 1: *Studentenmigration, Gelehrtennetzwerke und Buchkultur. Basel und die Schweizer Hohen Schulen in ihren Bezügen zu (Ost)Mitteleuropa vom 15. bis 17. Jahrhundert*, red. M. Asche, M. Holý, Ch. Hesse, Praha 2023.

[33] M. Holý i in., *Die Universität Basel und die Böhmischen Länder (1460–1630)*, Ostfildern 2025.

[34] Dość wymienić: J. Kallenbach, *Polacy w Bazylei w XVI wieku*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce" 6/1890, s. 1–9; S. Kot, *Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta. U źródeł polskiej myśli krytycznej XVI wieku*, „Reformacja w Polsce" 1/1921, nr 2, s. 105–133; tenże, *Polen in Basel zur Zeit des Königs Sigismund August 1548–1572 und die Anfänge kritischen Denkens in Polen*, „Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde" 41/1942, s. 105–153; tenże, *Basel und Polen (XV.–XVII. Jh.)*, „Zeitschrift für schweizerische Geschichte"

Adam Mickiewicz University Press © 2026

na ten temat (do 2001 roku) przedstawił dość dokładnie profesor Maciej Włodarski w swojej monografii[35]. Wypada więc odnieść się do jego pracy, a także publikacji, które ukazały się w ostatnim ćwierćwieczu. Praca Macieja Włodarskiego z 2001 roku stanowi pierwsze kompleksowe opracowanie poświęcone kulturalnym i literackim relacjom między Polską a Bazyleą, obejmującym okres od soboru bazylejskiego aż po wojnę trzydziestoletnią. Autor analizował w niej rolę Bazylei jako ważnego ośrodka kontaktów naukowych i kulturowych. Ukazał rozbudowaną sieć osobistych relacji Polaków z przedstawicielami tamtejszego środowiska akademickiego. Szczególną uwagę poświęcił korespondencji prowadzonej z czołowymi reprezentantami kultury bazylejskiej, dedykacjom książkowym kierowanym do Polaków oraz obecności druków polskich w bazylejskich oficynach. Książkę uzupełnił o aneks zawierający szczegółowy wykaz bibliograficzny, obejmujący listy, dedykacje oraz *polonica* drukowane w Bazylei, a także materiał ilustracyjny przybliżający realia życia codziennego i sylwetki omawianych postaci.

Maciej Włodarski skupił się zatem bardziej na relacjach literackich, co zrozumiałe dla historyka literatury, a kontakty z Uniwersytetem potraktował drugoplanowo. Badania kontynuował zresztą w późniejszych latach[36], koncentrując

30/1950, s. 71–91; S. Sokół, *Polnische Mediziner in Basel im XVI–XVII Jahrhundert*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 5/1960, nr 2, s. 175–190; H. Barycz, *Die ersten wissenschaftlichen Verbindungen Polens mit Basel*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 5/1960, nr 2, s. 25–47; W. Voisé, *Prace polskich uczonych w oficynach bazylejskich epoki renesansu*, „Roczniki Biblioteczne" 4/1960, s. 25–41; M. Sipayłło, *Stosunki Leszczyńskich z uniwersytetem bazylejskim*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 8/1963, s. 110–124; H. Barycz, *Polsko-szwajcarska współpraca kulturowa*, [w:] tenże, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy – idee – ludzie – książki*, Warszawa 1971, s. 42–66; H. Breuer, *Altpreussische Studenten an der Universität Basel 1601–1666*, „Altpreussische Geschlechterkunde N.F." 8(23)/1975, s. 182–188; M. Włodarski, *Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*, Kraków 1987; tenże, *Polen und Basel – kulturelle und literarische Verbindungen im 16. Jahrhundert*, [w:] *Der polnische Humanismus und die europäischen Sodalitäten. Akten des polnisch-deutschen Symposions vom 15.–19. Mai 1996 im Collegium Maius der Universität Krakau*, red. S. Füssel, J. Pirożyński, Wiesbaden 1997, s. 91–100.

[35] M. Włodarski, *Dwa wieki kulturalnych i literackich powiązań polsko-bazylejskich 1433–1632*, Kraków 2001, s. 6–12.

[36] Tenże, *Polsko-szwajcarskie związki literackie w dobie baroku*, [w:] *Barok polski wobec Europy. Kierunki dialogu. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej w Radziejowicach 13–15 maja 2002 roku*, red. A. Nowicka-Jeżowa, E. Bem-Wiśniewska, Warszawa 2003, s. 317–329; tenże, *Ateny raurackie*, [w:] *Między „rajem" a „więzieniem". Studia o literaturze i kulturze Szwajcarii*, red. B. Rowińska-Januszewska, Poznań 2004, s. 25–32; tenże, *Relacje polsko-szwajcarskie w dobie przedrozbiorowej*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich: mapa spotkań, przestrzenie dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 288–319.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

się na studentach z Polski i Litwy (kontakty studentów z Prus Królewskich czy Książęcych znalazły się poza kręgiem jego zainteresowania). Omówił polsko-bazylejskie kontakty kulturalne i literackie od późnego średniowiecza, a więc czasu, kiedy żaden Polak ani Litwin nie studiował na Uniwersytecie w Bazylei. Piszący te słowa podjął się przedstawić kontakty studentów z Rzeczypospolitej na Uniwersyteckie w Bazylei w szerszym kontekście chronologicznym (do końca XVIII wieku) i terytorialnym (cała Rzeczpospolita Obojga Narodów z lennami), a także w ujęciu historycznym i przy wykorzystaniu innego rodzaju źródeł rękopiśmiennych (np. sztambuchów)[37].

Oprócz omówionych wcześniej opracowań istotny wpływ na koncepcję niniejszej książki miały liczne polskie i zagraniczne badania odnoszące się do kluczowych zagadnień poruszanych w poszczególnych rozdziałach, których układ został zaprezentowany poniżej. Choć nie jest możliwe szczegółowe przedstawienie tych prac w niniejszym miejscu, zostały one konsekwentnie przywołane w dalszych częściach książki – niekiedy wraz z pogłębionym komentarzem analitycznym i oceną ich wartości poznawczej – a także uwzględnione w aneksie biobibliograficznym oraz bibliografii. Szczególne znaczenie miały w tym kontekście różnorodne słowniki biograficzne, herbarze, leksykony, spisy urzędników ziemskich i miejskich, jak również opracowania poświęcone Polakom studiującym na innych europejskich uniwersytetach i akademiach[38]. Te materiały okazały się nieodzowne zarówno w procesie identyfikacji osób, jak i przy rekonstrukcji ich zbiorowej biografii.

[37] R.T. Tomczak, *Bazylejski mieszczanin w Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Reinhard Wasserhun (1586–1652) i jego sztambuch*, „Res Historica" 54/2022, s. 145–167; tenże, *Ze Wschowy do Strasburga przez Bazyleę – przypadki edukacyjne Jana Jakuba Doldego (1717–1789)*, „Biuletyn Historii Wychowania" 47/2022, s. 101–112; tenże, *Athenae Rauricae und Königliche Republik der polnischen Krone und des Großfürstentums Litauen Soziales Netzwerk eines Basler Bürgers im 17. Jahrhundert*, „Opera Historica" 23/2022, nr 1, s. 58–80; tenże, *Polish and Lithuanian students at the University of Basel from the sixteenth to seventeenth century*, „Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis" 63/2023, nr 1, s. 95–106; tenże, *Emotions in Motion: Intellectual friendship between Poland and Basel in the seventeenth century*, „Emotions: History, Culture, Society" 10/2026, s. 1–26.

[38] W tym miejscu wypada przywołać najbardziej użyteczne dla niniejszej książki prace: M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995; Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997; *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017; *Guwerner – Preceptor – Nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak, A. Kucharski, A. Wieczorek, Toruń 2022.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

4. Tezy i metoda

Punktem wyjścia dla niniejszej pracy było sformułowanie pytań badawczych, które w toku prowadzonych analiz zostały stopniowo doprecyzowane i rozbudowane, tworząc ramy dla całościowego ujęcia zjawiska obecności studentów z Rzeczypospolitej Obojga Narodów na Uniwersytecie w Bazylei we wczesnej nowożytności. Zasadnicze znaczenie miało zrozumienie uwarunkowań, które wpływały na zmieniającą się intensywność tych kontaktów – zarówno pod względem liczby studentów, jak i charakteru ich obecności w mieście. Kluczowe okazało się zatem pytanie o czynniki determinujące częstotliwość wyboru Bazylei jako miejsca studiów: czy decydowały względy religijne, polityczne, ekonomiczne, a może osobiste rekomendacje lub tradycja akademickiej peregrynacji? Zastanawiano się również nad geograficznym pochodzeniem studentów. Z których regionów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego przybywali do Bazylei? W jakim stopniu reprezentowali zróżnicowanie wyznaniowe, społeczne i etniczne ówczesnej Rzeczypospolitej? Analiza struktury tej grupy pozwoliła lepiej zrozumieć nie tylko motywacje indywidualne, lecz także szersze konteksty społeczne i kulturowe, w których był osadzony wybór tej uczelni.

Istotnym polem refleksji stała się również ścieżka edukacyjna tych studentów – zarówno przed ich przyjazdem do Bazylei, jak i w trakcie studiów oraz po ich zakończeniu. Jakie zdobyli przygotowanie w szkołach krajowych i zagranicznych? Jak wyglądał ich program nauczania na uniwersytecie? Które dyscypliny cieszyły się największym zainteresowaniem i jakie były powiązania między wyborem kierunku a przyszłą karierą? Szczegółowe pytania dotyczyły także życia codziennego studentów w Bazylei. Gdzie mieszkali? Jakie relacje towarzyskie i akademickie nawiązywali? W jaki sposób zabezpieczano ich byt materialny? Jak radzili sobie z wyzwaniami emigracji? Ważnym aspektem badań była również analiza konsekwencji edukacji bazylejskiej po powrocie studentów do ojczyzny. Czy zdobyte wykształcenie przekładało się na sukces zawodowy? Jakie ścieżki kariery były dostępne dla absolwentów tej uczelni – w Kościele, administracji, medycynie, szkolnictwie czy życiu intelektualnym? W ramach tej refleksji szczególne miejsce poświęcono postaci Marcina Chmieleckiego – jednego z najlepiej udokumentowanych polskich studentów w Bazylei, którego działalność akademicka, kariera i korespondencja pozwalają na rekonstrukcję indywidualnej biografii wpisanej w szerszy kontekst migracji edukacyjnych epoki. Jego przypadek stanowi zarazem punkt odniesienia dla

Adam Mickiewicz University Press © 2026

analizy wzorców akademickiej mobilności i tożsamości uczonych z Rzeczypospolitej w relacji do środowisk zachodnioeuropejskich.

Pod względem metodologicznym niniejsza monografia opiera się na założeniu pluralizmu badawczego, który umożliwia uchwycenie złożoności relacji edukacyjnych i intelektualnych łączących Rzeczpospolitą z Bazyleą od XVI do XVIII wieku. Fundamentem analitycznym całego tomu jest podejście porównawcze, które zostało zastosowane zarówno na poziomie jednostkowym (analiza pojedynczych przypadków), jak i zbiorowym (studia nad grupami studentów, patronów czy uczonych). Komparatystyka pozwoliła zestawić doświadczenia polskich peregrynantów z sytuacją analogicznych grup z innych krajów Europy Środkowej (np. Czech czy Węgier), umożliwiając identyfikację zbieżności i odmienności w zakresie strategii edukacyjnych, struktur społecznych, afiliacji wyznaniowych oraz wzorców kariery.

Kolejnym kluczowym narzędziem badawczym była metoda prozopograficzna, która umożliwiła uchwycenie zbiorowych cech badanej populacji poprzez systematyczne gromadzenie i analizowanie danych biograficznych[39]. Na tej podstawie możliwe stało się zrekonstruowanie profilów społecznego, wyznaniowego i geograficznego studentów z Rzeczypospolitej w Bazylei. Uzupełnienie prozopografii stanowiła analiza ilościowa, wykorzystana przede wszystkim do zestawień statystycznych dotyczących frekwencji, miejsca pochodzenia czy okresów szczególnej aktywności[40]. Warto jednak zaznaczyć, że niejednokrotnie niepełna i fragmentaryczna baza źródłowa – typowa dla badań nad mobilnością akademicką w epoce przednowoczesnej – ograniczała precyzyjne wnioskowanie ilościowe, zmuszając badacza do formułowania uogólnień o charakterze ostrożnym, hipotetycznym.

[39] O samej metodzie prozopograficznej – zob. publikacje K. Keats-Rohan, jednej z twórczyń nowoczesnych badań prozopograficznych i analizy sieci: *Prosopography of Post-Conquest England: the Continental Origin of English Landowners, 1066–1166*, Oxford 1999; taż, *Resourcing Sources: Texts, Technology and Prosopography*, Oxford 2002; *Prosopography Approaches and Applications: a Handbook*, red. taż, Oxford 2007; prace (16 pozycji) opublikowane w serii wydawniczej „Prosopographica et Genealogica" Uniwersytetu w Oksfordzie; efekty prac europejskiej sieci cyfrowej historii akademickiej *Atelier Héloïse*, np. *Fonti per la storia delle popolazioni accademiche in Europa / Sources for the History of European Academic Communities*, red. G.P. Brizzi, C. Frova, F. Treggiari, Bologna 2022.

[40] P. Chaunu, *Histoire quantitative, histoire sérielle*, Paris 1978; R. Floud, *Einführung in quantitative Methoden für Historiker*, Stuttgart 1980; K.H. Jarausch, G. Arminger, M. Thaller, *Quantitative Methoden in der Geschichtswissenschaft. Eine Einführung in die Forschung, Datenverarbeitung und Statistik*, Darmstadt 1985; Ch.H. Feinstein, M. Thomas, *Making history count. A primer in quantitative methods for historians*, Cambridge 2002.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

Ważnym uzupełnieniem dla powyższych podejść była metoda studiów przypadków (*case studies*)[41], szczególnie przydatna w rekonstrukcji indywidualnych trajektorii biograficznych, które ujawniają się w źródłach narracyjnych i epistolograficznych. To podejście pozwalało nie tylko na przedstawienie bardziej pogłębionego obrazu wybranych postaci (np. Marcina Chmieleckiego), lecz także na osadzenie ich losów w kontekście szerszych zjawisk kulturowych, społecznych i instytucjonalnych. Znaczącą rolę w analizie odegrała również historyczna semantyka, umożliwiająca rekonstrukcję i interpretację przemian znaczeniowych kluczowych pojęć związanych z organizacją życia uniwersyteckiego, produkcją literacką i drukarską, jak również z formowaniem się transnarodowej wspólnoty uczonych – *res publica litteraria*. Badania semantyczne pomogły uniknąć anachronizmów i lepiej uchwycić intencje autorów źródeł oraz ich miejsce w dyskursie epoki.

Integralnym elementem zastosowanego podejścia metodologicznego było także wykorzystanie wybranych narzędzi i kategorii analitycznych wywodzących się z nauk społecznych. Szczególnie pomocna okazała się teoria współzależności (*Interdependence Theory*)[42], która pozwoliła zinterpretować relacje między Erazmem z Rotterdamu a jego polskimi korespondentami jako nie tylko wymianę intelektualną, lecz także relację strukturalną opartą na rytuałach wzajemności i symbolicznym kapitale, co przyczyniło się do utrwalenia wizerunku Polaków jako hojnych i wykształconych mecenasów nauki. W tym kontekście zastosowano również wybrane kategorie zaczerpnięte z dorobku socjologa i antropologa Pierre'a Bourdieu (1930–2002) – takie jak *habitus*, kapitał symboliczny czy pole władzy[43] – pomocne w analizie mechanizmów społecznego zakorzenienia studentów i ich strategii kariery.

Ponadto w interpretacji relacji rodzinno-patronackich wykorzystano koncepcję „rozszerzonej rodziny" sformułowaną przez Rafała Smoczyńskiego i To-

[41] R.E. Stake, *The art of case study research*, Thousand Oaks 2006; J. Gerring, *Case study research. Principles and practices*, Cambridge 2009.

[42] H. Kelley, J. Thibaut, *The Social Psychology of Groups*, New York 1959; P.A.M. Van Lange, *A history of interdependence: Theory and research*, [w:] *Handbook of the history of social psychology*, red. A.W. Kruglanski, W. Stroebe, London 2012, s. 341–361; P.A.M. Van Lange, D. Balliet, *Interdependence theory*, [w:] *APA handbook of personality and social psychology*, t. III, red. M. Mikulincer, P.R. Shaver, J.A. Simpson, J.F. Dovidio, London 2014, s. 65–92.

[43] P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, Warszawa 2006; tenże, *Szkic teorii praktyki poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*, Kęty 2007; tenże, *Rozum praktyczny: o teorii działania*, Kraków 2009.

Adam Mickiewicz University Press © 2026

masza Zaryckiego[44], która okazała się bardziej pojemna analitycznie niż tradycyjna kategoria klientelizmu[45]. Dzięki niej możliwe było uchwycenie zarówno wyznaniowej tożsamości, jak i wspólnotowych praktyk społecznych protestanckich rodzin szlacheckich w Polsce i na Litwie oraz ich roli w mobilizacji kapitału edukacyjnego i kulturowego. Zastosowanie zróżnicowanych, komplementarnych metod badawczych pozwoliło na wielowymiarowe ujęcie zjawiska peregrynacji intelektualnej i umieszczenie go w szerokim kontekście przemian kulturowych, społecznych oraz instytucjonalnych Europy wczesnonowożytnej.

5. Struktura pracy

Struktura niniejszej książki została podporządkowana zasadzie przejścia od szerokiego tła historyczno-instytucjonalnego do szczegółowej analizy doświadczeń edukacyjnych i biograficznych studentów z Rzeczypospolitej Obojga Narodów na Uniwersytecie w Bazylei. Układ treści ma charakter chronologiczno-problemowy i obejmuje sześć zasadniczych rozdziałów, uzupełnionych o obszerny aneks biobiograficzny. Celem tak zaplanowanej struktury było uchwycenie wielowymiarowości zjawiska peregrynacji akademickiej, uwzględniającej zarówno przemiany instytucji uniwersyteckiej, jak i indywidualne strategie mobilności, konteksty kulturowe oraz długofalowe skutki kształcenia zagranicznego.

Rozdział pierwszy został poświęcony dziejom Uniwersytetu w Bazylei od momentu jego powstania w 1460 roku aż po schyłek XVIII wieku. Przedstawiono tu główne etapy rozwoju uczelni: jej soborowe początki, średniowieczną organizację, reformację i przekształcenie w uniwersytet wyznaniowy w 1532 roku, proces internacjonalizacji w XVI wieku, spory o przywileje i charakter „rodzinny" uczelni w XVII stuleciu, a także reformy oświeceniowe w wieku XVIII. Ten rozdział pełni funkcję kontekstualną, ukazuje ewolucję instytucji,

[44] R. Smoczyński, T. Zarycki, *Totem inteligencki. Arystokracja, szlachta i ziemiaństwo w polskiej przestrzeni społecznej*, Warszawa 2017.

[45] O klientelizmie w kontekście epoki wczesnej nowożytności i Rzeczypospolitej – zob. A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemu władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 1994; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; A. Mączak, *Nierówna przyjaźń. Układy klientelne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003.

Adam Mickiewicz University Press © 2026